

КЪМ ИЗВОРИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ДУМИ В „БЪЛГАРСКИЯ ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК“

Христина Дейкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН

Резюме. Статията е посветена на произхода на българската лексика според многотомния „Български етимологичен речник“ – един от основните национално значими проекти на Института за български език при БАН. В обобщен вид се представят различните хронологични и генетични пластове лексика, които оформят облика на българския език. Изтъкват се двата основни пласта лексика – изконният славянски и по-късният балкански пласт, които характеризират езика едновременно като славянски и балкански. Посочва се класическият (книжовен) старобългарски извор, а също и други по-стари и по-нови чуждоезикови извори, като се разкриват различните пътища на проникване на лексикалните единици в книжовния и в разговорния език и в българските диалекти.

Ключови думи: българска етимология; Български етимологичен речник; извори на българския речников състав

„Българският етимологичен речник“ е един от основните национално значими проекти на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН. В него се представят резултатите от цялостното проучване на произхода на българската лексика – общонародната (книжовна и разговорна) и диалектната лексика от всички краища на българското езиково землище. Етимологичните изследвания на българския език разкриват различните хронологични и генетични пластове лексика, които оформят облика на нашия национален език. Диакронният аспект на изследване предполага връщане далеч назад във времето към изворите и първоизточниците на думите, които много често стигат до нас по сложни пътища. В рамките на излезлите досега 8 тома е проучен произходът на всички думи до края на буквата *ф*-. От 2017 г. електронните версии на седемте по-рано излезли тома са достъпни на страницата на Института за български език в рубриката „Електронна библиотека“ – <http://ibl.bas.bg/lib/bel/>.

Мащабното етимологично изследване на българската лексика на повече от 6600 страници разкрива основния и най-стар **праславянски извор**, водещ началото си от индоевропейския праезик. Изконните думи, пряко наследени

и послужили като основа за образуване на хиляди нови думи, определят **славянската природа на нашия език**, родеещ се с всички останали славянски езици – *дете, дѹма, живѹт, ѹскам, любѹв, пѹмет, пѹша, слѹва, слѹво, ѹча, четѹ* и мн. др.

Някои от наследените славянски думи заживяват свой собствен живот в български и се променят по форма и значение, като придобиват **специфичен, български характер**:

Такива са думите *ѹбич, ѹбѹчам, ѹбѹквам, ѹбѹкна*. Глаголите *ѹбѹквам, ѹбѹкна* са продължителни на стб. *ѹбѹкнѹжѹти, ѹбѹкнѹж* (Супр.) със значение ‘привиквам’. Срв. и срхр. *ѹбѹкнѹти, ѹбѹкнѹм* ‘науча; свикна’, рус. *Обѹкнѹть, обѹкѹть* ‘привиквам’ – всички те от праслав. **ab-vuk-nq-ti*, от корена в *ѹча* (праслав. **-vuk-* < ие. *-ŭk-* и промяна **bv > *b*). На българска почва глаголят претърпява семантичен развой и започва да означава ‘изпълвам се с чувство на обич, започва да обичам’ (вж. по-подробно BED 4, 1995, 743). От друг морфологичен вариант в праславянски **ab-vuk-ě-ti* и отново с промяна **bv > *b* е глаголят *ѹбѹчам* ‘изпитвам, чувствам нежност, привързаност и влечение към някого или нещо’, от който е и отглаголното съществително *ѹбич*. За първичното значение срв. отново срхр. *обѹчѹвати, обѹчѹвам* ‘имам навик’, пол. *obuc się* ‘привиквам’ (BED 4, 1995: 745). Следователно бълг. *ѹбич, ѹбѹчам, ѹбѹквам, ѹбѹкна* са от един и същи произход с думи, като: *обѹкновѹен, обѹчѹй, навѹквам, отвѹквам, привѹквам, свѹквам* и *ѹча*.

От диалектния глагол *мѹрзѹ* ‘мразя’, диал. *мѹрзѹи* ‘мързи ме’, *мѹрзѹи ме* ‘нямам желание да работя’ и диал. ‘мразя’ (срв. стб. *мѹрѹзѹѹти, мѹрѹжѹж* ‘отвратителен съм’), еднакъв по произход с *мѹрѹзѹ* ‘изпитвам омраза, враждебно чувство към някого или нещо’, с друга отгласна степен, е образувано на българска почва съществителното *мѹрѹзел* ‘липса на желание за работа’ (BED 4, 1995: 410), което се явява синоним на общославянското *лен, лѹеност* (BED 3, 1986: 359 – 360) (под *лен*²).

От праславянския език българският език наследява и **стари германски заемки** в славянските езици – *блѹдо, бѹква, крал, княз, лугѹ* ‘пепелива вода за пране или за сапун’, *митѹ, тилѹ* и др. В някои случаи германските езици са посредници при ранното заемане на думи от други индоевропейски езици, като: *влах* (от келтски), *крѹст* (от латински ← грѹцки), *трѹба* (допуска се заемане от латински).

Наред с изконната индоевропейска лексика, множеството славянски новообразувания и заемките от други индоевропейски езици от праславянския българският език наследява и редица **стари тюркски заемки**, прониквали на един много ранен етап в праезика в резултат на древни етнически контакти – *ковчѹг, крагѹй, сан, товѹр, тоѹга*, остар. *тѹлмѹч* ‘преводач’¹⁾ и др. Традиционно някои от тези думи са смятани за прабългаризми в нашия език, но днешното етимологично проучване в рамките на

речника установява, че те са по-стари заемки, разпространени и в други славянски езици.

Българският език наследява пряко, но също така и с посредничеството на руския език (чрез църковнославянския) и книжовната лексика, създадена от старобългарските книжовници при превода на богослужебната литература, много често чрез превод (калкиране) или по модела на гръцки образци. Това е **класическият старобългарски извор**, който обогатява българския език с новосъздадени думи, голяма част от които проникват по книжовен път и в руския език. Традиционен пример, който обикновено се привежда, е например българската дума *благодаря* от стб. *благодарити*, възникнала чрез превод на гръцката сложна дума *εὐχαριστέω*. Старобългарска по произход е и думата *тържество*, от стб. *тържѣство* ‘тържество, голям празник’ (Супр.), производно от *търѣтъ* ‘пазар, тържище’ и възникнало по сргр. *πανηγύριον* ‘празник (обикн. религиозен), народно тържество, панаир’ [от стгр. *πανήγυρις*, образувано от *πᾶν* ‘все, отвсякъде’ и *ἄγυρις* (еол.) = *ἀγορά* ‘пазар, тържище’) (BED 8, 2017: 537)²⁾ и мн. др. Днешното книжовно *суета* пък е от стб. *соѹѣта* ‘нищожност’, абстрактно образуване от *соѹн* ‘пуст, празен’ (срв. и стб. *въсоѹѣ* ‘напразно’), което е проникнало в българския от руски, където е от черковнославянски.

Освен славянски по произход българският език е и балкански по своята историческа съдба, затова **балканските извори** са другите основни източници за попълване на българския речников състав. На Балканския полуостров славянобългарската езикова стихия се сблъсква с други езикови стихии. В резултат на многостранните езикови и етнически контакти на българския език и народ с други по-стари и нови езици и народи/етнически групи **българският речников състав е в значителна степен променен и обогатен през вековете**.

Хронологично по-стари и незначителни по количество днес са **думите от балканския субстрат (тракийски, дако-мизийски, илирийски, балкано-латински)** – *ба́ня* (балк. лат.), *ка̀рна* ‘скала’ (дако-миз.), *ка̀терица* и *кате́ря се* (трак.), *комѝн* (балк. лат.), *му́ся се* (балк. лат.), *стопа̀нин* (тракийски/дакийски/илирийски), *стрѣ́га* ‘междина, процеп, пролука; голяма кошара за дойни овце’ (дакийски), *ти́кла* ‘каменна плоча’ (балк. лат.) и др. Тези старинни заемки в българския език се установяват трудно, особено елементите от тракийския, дако-мизийския и илирийския субстрат, т.е. от езика на завареното население на Балканския полуостров, което в началото на хилядолетието е било вече силно елинизирано и романизирано. Много често се поддържа хипотезата за субстратен произход, без да може категорично да се посочи конкретният език източник – вж. напр. *стопа̀нин* в (BED 7, 2010: 477 – 479); друга такава дума с неясна етимология, но с вероятен субстратен произход е например *ко̀пеле* (BED 2, 1979: 613 – 615). По отношение на пряко заетите думи от балканола-

тинския в речника се отхвърля или прецизира произходът на думи, смятани традиционно за латинизми (BulgLex 1, 2013: 147), като: *катина̀р*, *клисѹра*, *крамолà*, *орѹз*, *погàча*.

Незначителни по количество са и думите с доказан прабългарски произход, т.е. проникналите **думи от езика на прабългарите**, който се явява суперстрат (език на придошлото население) за славянобългарския език – *бѣбрек*, *бѣлег*, *бѣсер*, *ка̀пище*, *корѣм*, *сур* и др.³⁾ Както беше споменато и по-горе, редица от смятаните за прабългаризми думи в българския език (BulgLex 1, 2013: 134 – 138) са всъщност по-стари тюркски заемки в славянските езици.

Хронологично по-късни и значителни по количество са **заемките от съседните балкански езици (гръцки, румънски, албански и турски)**, които проникват в езика ни при непосредствен и дългогодишен езиков контакт, вкл. и по културен път. Това е **другият основен пласт лексика в нашия език**, който в голяма степен отличава българския език от останалите славянски езици и му придава „екзотичен“ характер по думите на проф. Св. Иванчев. Балканската лексика и особено гърцизмите и турцизмите са навлезли в общоупотребимия език (книжовен и разговорен, вкл. в жаргона): *елѣк* (тур.), *ергѣн* (тур.), *карна̀че* (рум.), *келенѹр* (тур.), *керемѣда* (гр.), *кѹнти* (алб.), *кух* (гр.), *молѣв* (гр.), *на̀лав* (гр.), *пелтѣк* (тур.), *пирѣн* (гр.), *рѹган* (гр.), *сач* (тур.), *стѣмна* (гр.), *та̀ван* (тур.), *та̀лна* (рум.), *та̀ртѣр* (гр.), *тигàн* (гр.), *типѣсам/изтипѣсам* (гр.), *то̀пка* (от тур. заемка *топ*), *торба̀* (тур.), *филѝя* (гр.), *фирѣсам/изфирѣсам* (гр.) и мн. др. В българските говори количеството на тази балканска лексика е още по-голямо.

По отношение на балканските извори би трябвало да се обърне внимание и на **преплитането на различните езикови стихии на Балканите**. В резултат на множествените контакти на българския език с останалите балкански езици много често заемките от балканските езици преминават от един език в друг с посредничеството на трети. Не са редки и случаите на обратни заемки в българския. Като пример можем да посочим думата *фенѣр*, заета чрез тур. *fener* от гр. *φανάρι*, което на свой ред е заето директно в диал. рядко *фанàр* (BED 8, 2017: 706, 757 – 758). Следователно бълг. *фенѣр* е еднакво по произход с *фанариѣт* истор. ‘влиятелен цариградски грък от квартала Фенер, предимно духовник; (прен.) долен, коварен човек’, което е от гр. *φαναριώτης*, образувано по гръцкото име на квартала *Φανάρι*, тур. *Fener* (BED 8, 2017: 706).

Бълг. *палàт* ‘дворец’, *палàта* ‘голяма обществена сграда; название на няколко държавни учреждения’, остар. *полàта* (стб. *полата* ‘палат, дворец’) са заети чрез сргр. *παλάτιον* от лат. *palātium*, като стб. *полата* се извежда и направо от балк. лат. *palātium* (BED 5, 1996: 23, 576) (под *по̀ята*). От същия произход е и диал. *по̀ята* ‘кошара за дребен добитък’, което е от рум. диал.

roiátă ‘лятна кошара за дребен добитък’ и др., развило се от рум. остар. и диал. *polátă* ‘палат, дворец’, но също и ‘колиба; подслон за пастири и под.’, заето от стб. *полата* (BED 5, 1996: 575 – 577). Днешното рум. *palat* ‘палат, дворец’ е от нгр. *παλάτι*.

Ролята на **балканските езици** за обогатяване на българския речников състав се проявява и при тяхното **посредничество за проникване на други чуждоезикови елементи** в нашия език – **от източните и западноевропейските езици**.

С посредничеството на турския в българския проникват персийски (като *гердан*, *келеш*, *лекё*, *пердё*, *рачёл*, *рендё* и мн. др.) и арабски думи (като *джоб*, *кеф*, *сатър*, *сеър*, *софрă*, *табиёт*, *файда* и мн. др.).

Балканските езици са проводници и на западноевропейски езикови елементи. Сравни по-долу чуждоезиковия произход на думите от един синонимен ред:

панделка – чрез рум. диал. *pandilcă* от унг. *pantlika* < бав.-австр. *Bandl*, умал. от нем. *Band* ‘лента, панделка’ (BED 5, 1996: 41);

кордѐла – чрез нгр. *кордѐла* от итал. *cordella* < *corda* ‘въже, връв; струна’, срв. алб. *kordela*, тур. *kordela*, рум. *cordelă* (BED 2, 1979: 631);

флѐнга разг. ‘кордела, панделка; широка лента от тънка материя, вързана като пеперуда’, диал. ‘панделка за коса; басмяна лента за завързване’ (ЮЗ) – може би чрез арум. *fl’iongi* ‘завързана на клуп панделка’, рум. *fiong*, *fiong* ‘панделка’, нгр. *φιόγγος*, от лат. *floccus* ‘парче’, итал. *fiòc(co)* ‘панделка’ (BED 8, 2017: 809);

джувка ‘панделка, вързана на коса или дреха за украса’ – заето най-вероятно чрез алб. *xhufkë* ‘помпон на шапка’, срв. и рум. *ciuf* ‘кичур’, от итал. *ciuffo* ‘кичур коса, перчем’ (BED 1, 1971: 369).

Други извори на български думи са **славянските езици**, от които в книжовния ни език по културен път проникват т.нар. **вътрешнославянски заемки**, като, разбира се, тук е най-голяма ролята на руския език – *клавѝш*, *невѐжа*, *оборѝт*, *обонѝние*, *свѐдение*, *спѝсоб*, *тормѝз* и мн. др. Думата *спѝсоб* например традиционно се смята за русизъм в български, макар че руският език е бил само посредник при нейното заемане, а първоизточникът, където думата е възникнала, е чешкият език (BED 7, 2010: 398 – 399).

По културен път в общоупотребимия език проникват и **други заемки от западноевропейските езици**, често с посредничеството на руския или румънския – *велосипѝд* (фр.), *етажѐрка* (рус. ← фр.), *етикѐт* (фр.), *капрѝз* (рус. ← фр. ← итал.), *картѝф* (рум. ← нем.), *кѐлнер* (нем.), *мач* (англ.), *та̀лия* (итал.), *то̀стер* (англ.), *туш* ‘вид мастило’ (рус. ← нем.), *фѐлдиш* (рус. ← нем.) и мн. др. В терминологичните подсистеми на книжовния български език количеството на чуждоезиковите елементи от френски, немски, английски, италиански и др. е много по-голямо.⁴⁾

В книжовния български език присъстват и задължителните **международни културни заемки (от гръцки и латински)**, като: *естетика, кодекс, култура, музика, революция, рецепта, студент* и мн. др., които проникват в нашия език най-често чрез руски (понякога с полско посредничество), немски и френски.

В разговорния език и жаргона се срещат също така и **заемки от цигански**: *бàровец* – от циг. *baro* ‘голям’ (BED 1, 1971: 34) ‘под бàрд’, *гàдже* – от циг. *gadžo* ‘нециганин, чужд’ (BED 1, 1971: 223), *манг̀изи* – от циг. *tangiz* със същото значение (BED 3, 1986: 639) и др.

Цялостното етимологично проучване на българската лексика ще разкрие в пълнота връзките на българския език и народ с други езици и народи – славянски, балкански, индоевропейски и неиндоевропейски, от най-древни времена до днес. Чрез езикови факти ще се потвърди, разшири и допълни нашето знание за генезиса на българския народ, за неговата материална и духовна култура през вековете и за историята му, което е от безспорно значение за българската национална идентичност.

БЕЛЕЖКИ

1. По-подробно за по-нататъшното проникване на тази стара тюркска заемка в унг. *tolmács* ‘преводач’ и в нем. *Dolmetscher* ‘устен преводач’ вж. BED 8, 2017, 505.
2. За източник на праслав. **tьrgъ* (> стб. тѣргъ > бълг. *търз*) се сочи обикновено венецкият (венецкото селищно име Тѣрѣстѣ > днешният град *Triest*), но се допуска и заемка от акадски (асиро-вавилонски) или алтайските езици (монголски и тюркски) (вж. по-подробно BED 8, 2017, 530 – 531). По-късни преки заемки от нгр. *παναῦρι* (наследило сргр. *πανηγύριον*) са бълг. *панайр* и диалектните варианти *панаг̀ир* и *панаг̀юр* (от което е образувано и селищното име *Панагюрище*) (вж. BED 5, 1996, 37 – 39).
3. В речника се застъпва традиционната теория за тюркски характер на прабългарския език.
4. Съгласно концепцията на „Българския етимологичен речник“ в него не се включват „твърде специални научни и технически термини“, които се обясняват обикновено в речниците на чуждите думи.

ЛИТЕРАТУРА

- Български етимологичен речник (1971 – 2017-). Т. 1 – 8-. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Пернишка, Ем. Л. Крумова-Цветкова (ред.) (2013). *Българска лексикология и фразеология. Том 1. Българска лексикология*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.

REFERENCES

- BED: *Bulgarian Etymological Dictionary* (1971 – 2017-). Vol. 1 – 8-. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of BAS.
- BulgLex: Pernishka, Em., L. Krumova-Tsvetkova (eds.) (2013). *The Bulgarian Lexicology and Phraseology. Vol. 1. Bulgarian Lexicology*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of BAS.

TO THE SOURCES OF THE BULGARIAN WORDS IN THE BULGARIAN ETYMOLOGICAL DICTIONARY

Abstract. The article deals with the origin of the Bulgarian vocabulary according to the multi-volume Bulgarian etymological dictionary, one of the main nationally significant projects of the Institute for Bulgarian Language at the Bulgarian Academy of Sciences. In summary, it presents the different chronological and genetic layers of vocabulary that build the Bulgarian language. The two main layers of vocabulary are emphasized - the original Slavic and the later Balkan layer, which characterize the language as both Slavic and Balkan. The classical (literary) Old Church Slavonic source is pointed out, as well as other older and new foreign sources and the different ways of penetration of the lexical units into the literary and colloquial language and in the Bulgarian dialects are revealed.

Keywords: Bulgarian etymology; Bulgarian Etymological Dictionary; sources of the Bulgarian vocabulary

✉ **Dr. Hristina Deykova, Assoc. Prof.**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0960-3214>

Prof. Lyubomir Andreychin Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski Prohod Blvd, bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: hristina.deykova@gmail.com